

CAMELIDOS ANDINOS WIWAKUNA TAWANTINSUYU RUNAKU- NAPAK KAWSAYPI

LOS CAMELIDOS ANDINOS EN LA COSMOVISIÓN ANDINA

THE ANDEAN CAMELIDS IN THE ANDEAN COSMOVISION

TUKUYSHUK

Kay rikuchik pitika, camélidos andinos wiwakuna hawa (llamas, alpacas, vicuñas) willan, paykuna imashina ñukanchik Ecuador mama llakta urkukunaman tikramushkamanta, shinaka ashtawanpash paykunawanmi ñukanchik kawsayka kutinllatak sinchiamushka, ñukanchik yachaykunapash tikramushka. Chashnami punta nikipika kay wiwakuna Ecuador mama llaktaman tkrashkata willan, imashina ñukanchik allpa mamata kay wiwakuna wakaychin, kipapika paykunapak wiñay kawsaymanta riman, runakuna imashina kay wiwakunata rikun, shinallatak imashina kay wiwakuna hanan pachapi rikurishkamantapash. Kay killkayka ñukanchik chikan chikan llaktakunata yuyachinapakmi kan, kay wiwakunata ashtawan mirachinkapak, paykunawan tantalla ñukanchik kawsayta shinallatak pachamantapash wichayman apankapak.

Uchilla shimikuana: camélidos andinos, runa kawsay, Ecuador mama llakta.

RESUMEN

El presente artículo describe sobre la reintroducción de los camélidos andinos (llamas, alpacas y vicuñas) a los páramos ecuatorianos y su aporte, a la revitalización cultural de los pueblos indígenas, mediante la convivencia con estos animales. En primera instancia puntualiza la situación actual de los camélidos en Ecuador, su utilización y su aporte en la ecología, posteriormente narra sobre su historia, la cosmovisión y la cosmogonía andina. El propósito del artículo es incentivar a las comunidades rurales de nuestro país a trabajar conjuntamente en la ampliación de la población de los camélidos y con ello en la recuperación del patrimonio cultural y natural.

Palabras claves: camélidos andinos, cosmovisión, Ecuador.

ABSTRACT

This article describes the reintroduction of the Andean camelids (llamas, alpacas and vicunas) to the Ecuadorian moors and their contribution, the cultural revitalization of the indigenous peoples, through living with these animals. In the first instance, it points out the current situation of camelids in Ecuador, their use, and their report on ecology, and later tells about their history, the worldview and the Andean cosmogony. The purpose of the article is to encourage rural communities in our country to work on the expansion of the population of camelids, and with it the recovery of cultural and natural heritage.

Keywords: Andean camelids, worldview, Ecuador.

María Yolanda Guamán Chacaguasay

yolandaguaman16@hotmail.com

Investigador independiente, Ecuador

KALLARI WILLAY

Waranka waranka washa watakunami, Perú mama llaktaman ñukanchik kunan riksinchik camélidos andinos nishka wiwakunapak punta yayakuna chayamurka. Kipa watakuna washami kay wiwakunallatak kunan riksishka wiwakunataka (guanaco, vicuña, llama, alpaca) wacharkakuna. Kay wiwakunaka kipa punchakunataka runakunamanka hatun yanapaykunatami kararka. Runamanka kararka, churachirka, antawa shina yanaparka, shinallatak ñukanchik pachamapash wakaychirka.

Kipa whasha watakunami, España llaktamanta shamuk runakuna, ñukanchik wiwakunataka imashina ñukanchik ayllukunata llakichirka chashnallatak ashkata llakichirkakuna, waranka warankakunatami wiwakunatami paykunapak aychata, shunkutapash mikunkapak wañuchirkakuna.

Ashtawankarin ñukanchik kipa wiñay runakunamanka, kay wiwakunataka ama wiñachinkichik nishpami yachachirka, kay wiwakunaka supaypak wiwakunami nirkami. Chaymantami ñukanchik wiwakunaka pichilla sakirirka, kay wiwakunaka 80 watakunapika Ecuador mama llaktapika ñallami chinkarirkakuna.

IMASHINA KAY WILLAYKUNATA PALLASHKAMANTA

Kay willaykunata pallankapakka ashka kamukuna camélidos andinos wiwakuna hawa killkashkunatami mashkashka, shinallatak kunan puncha yuyak yaya, mamakunawan ashkata rimanakushka. Chay hawapi shuktak shuktay mashkaykunatapashmi ruras-hka, web nishka pankakuna imapi.

WILLAYKUNA PALLASHKA

1. Camélidos andinos wiwakuna kunan pachakunapi

Ashka may sumak rikuymi, ashtawanpash

ñukanchik runakunaka español ayllukunawan kuyayllata llakita apashka washapash, ñukanchik wiwakunamanta anchuchiska kashpapash, kay wiwakuna tikramukpika kuyaywan paykunapak kuchipi chaskishka. Chashnami ñukanchik kuchulla llaktakunapi kay wiwakunaka ashta mirarishkakuna, kay willaytaka (Guamán 2010:190-192) kamupimi willakun, shinami Perú llakta imapika 3.000.000 alpaca nishka wiwakunami tiyan, Bolivia llaktapika 2.000.000 llamakuna; Perú imaka vicuñas nishka wiwakunatapash ashta charin 100.000 kan; guanaco nishka wiwapika Argentina llaktami 500.000 charín.

Kay llaktakunaka ashkatami kay wiwakunapak millmakunawan llankakunkuna, maki ruraykunata rurashpa, Perú llakta imaka, \$ 75.000.000 kullkikunatami watanta llukchin, 22.000 llankaykunatami kun. Bolivia llaktaka \$ 487 kullkitama watanta llukchin llama millmakunata maki ruraykunata ruras-hpa, ashtawanpash 53.708 ayllukunamanmi llankaytapash kun.

Ecuador mama llaktapika, kunan kay pachakunapimi pichilla llama, alpaca, vicuña tapash charinchik, shuktak shuktak apu kamachikkunami kay wiwakuna ñukanchik llaktakunaman tikrachun yanapashka. 1.988 wata imapimi, 200 vicuña wiwakunata Chili shinallatak Perú llaktamanta tikrachimurkakuna, paykunaka tayta Chimborazo urku chakipimi kunan punchakunaka kawsakun. Shinallatak 1.993 watapika 77 vicuñakunatami apamunkuna, paykunaka San José de Tipín nishka llaktapi, Guamote kitipimi ukupimi kawsakunkuna.

Kunan punchakunapika, ñukanchik Ecuador mama llakta ukupika, chikan chikan markapimi kay wiwakunataka wiñachikunkuna, chashnami Chimborazo marka imaka 32.3% wiwakunata charin, kipapika Pichincha markami charin 26.2%, kipakunataka chikan chikan markakunami tiyan, Bolívar 14.5% Cotopaxi 10.3% Tungurahua 7.8%, Cañar 6%.

Ashtawanka ashka llaktakuna Chimborazo urku chakipi kawsakkunami, kay wiwakunapak (alpaca, vicuña, llama) millmawan maki ruraypi llankakunkuna. Kipa punchakunata, wichayman wiñashpa rishpaka, ñukan-chik llaktakuna kay wiwakunata wiñachishpaka alli kawsaytami charinkakuna.

Llama wiwa imataka apachina imapakpashmi charinkuna, paykuna ima uchilla apartaka aparinllami.

Ñukanchik pachamatapash kay wiwakunaka ashkatami wakaychin. Paykunapak chakikunaka mana oveja, vaca, shinallatak shuktak shutak wiwakunapak shinachu, paykunapak chakika sumak ñutumi kan, sillukunapash mana allpaman chayanchu, kiwatapash paykuna kirukunawan sumaktami utunkuna, mana sapimanta kayshuk wiwakuna shina chutanchu.

Paykunapak ismapash ashka mishkikunatami charin, chaywanmi ñukanchik allapa mamaka sumakta wiñaytukun.

Shinapash mana chaypakllachu kay wiwakunana kan, ashtawanpash paykunaka ñukan-chik kawsayta rikchachinkapak, ñukanchik yachayta hatarichinkapak, ñukanchik yuyaykunata wichayman apankapakmi tikramushkakuna.

2. Runakunaka llamamantami shamunchik

Shuk ñawpa willaymi, ñukanchik runakunka llamanantami shamun nishpa willan, chashnami (Sanaguano shinallatak Guamán 2015:5-37) pankakunapika, kay willaytaka kunan punchakunapash ñukanchik yaya mamakunaka wawan wawan willashpa wiñachishkakuna. Kay willayka kashnami nin:

Ñukanchik runa kawsay kallari-pika, punta Yaya Manko Kapak shinallatak Mama Okllo-wanmi kay pachataka kallari-chirkakuna, paykunawanmi ñukanchik runa kawsayka ashka ashkata sinchiyarirka imapacha inkakuna runachishkamanta. Kay yaya mamapak shuk churimi sawarinapak paypa

kipa paninta munarka, kay panin wampraka mana yankalla kuytzachu karka, kikinka ñukanchik hatun Tayta Intipak ñusta tukuna akllashkami karka. Kay ñustakunaka ñawpa punchakunaka sawarinata shinallatak kari-kunata munanatapash mana ushanachu karka, ashtawanpash paykunaka Tayta Intita yupaychana hatun wasillapimi kawsanakarka nin, payta yanapashpa, yupaychashpash shinallatak Yaya Inkapak kamachishka shimikunata paktachishpa. Wañuchishkaku-nami karka pipash mana kay nishkakunata paktachikkunaka.

Shinapash warmi kuytza wamprapash paypak turintaka sawarinapak ashkatami munashka nin, chaymantami kay kari wampraka paypak yayapak kuchuman chayashpaka, kishpichipaylla ñuka paninwanmi sawarisha ninimi nishpa mañarka.

Paykunapak yaya Manko Kapakka Inkakunapak punta pushakmi karka, chaymantami payka paypak wawakuna sawarichunka mana arita kurka, payka mana paki tukurkachu hatun Wirakuchapak kamachishka shimikunata, pay Inkakunapak hatun pushak kashpapash.

Shuk amsalla tutami, kay kuytza warmi wampraka, paypak yaya Mank Kapak mana arita kukpika, paypak kawsakushka Tayta Intita yupaychana wasimanta, pakatukushpalla llukshishpa rirka paypak kusatukunawan tupanaman.

Manko Kapak kayantik punchata yachachayashpaka kamachirkami, kay ishkey kuytzakunata katichun, hapishpaka wañuchichun nirkami. Paykunapak Mama Okllo chayta uyashpaka ashkata llakirishpami kishpichipaylla nishpa paypak kusataka mañarka. Chaymantami hatun Inkakunapak pushakka shuktak makaykunawan hapishun nishpa nirka.

Kay kuytzakunataka wañuchinapak rantika may shitashka urkuman kachashun nirkami, chaypi ashka kita wiwakunawan kawsachun. Shinapash paykunapak mamaka ashkata llakirishpami kay kamachishkakarín

wañuchishkatapash yallimi kanka nishpami kutanllatak paypak kusataka mañarka, ama yalli sinchi makaykunaka kachun nishpa. Ashtawanpash paypay kusaka paypak warmi mañashkataka kunanka ña mana arita kurkachu.

Mama Oklloka kunanka Wirakuchapakmanmi rirka, Wirakuchaka hatun Pachakamakmi kan ñucanchik kay Pachamamatapash paymi wiñachishka, chashnami kay llakilla warmika ñuka wawakunata kishpichiwaylla nishpa mañarka. Wirakuchaka ashkata llakirishpami paypak mañashkakunataka uyarka, ashtawanpash ñukanchik runa kawsay llaktakunapak kamachik shimikunata mana imashina tikrachitukurkachu, chaymantami kay ishkay kuytzakunataka ishkay llamitakunapi yallichirka, chaypak washaka kay wiwakunaka shuk hatun urku Guanacauri nishka llakta kuchullapimi puntapika rikurirkakuna. Kunan punchakunaka Cuzco markapa ukupimi kay Guanacauri llaktakan.

Shuk punchaka Manko Kapakka, ishkay chikan wiwanakuna tiyashkamantami uyarka, kay wiwakunaka runakunapak rikuytami charirka, chaymantami Manko Kapak yayaka kay ishkay wiwakunataka katichik, hapichik chaypak washaka Cuzco llaktaman apamuychik nishpami kamachirka, chashna shinami paktarka, ña paypak ñawpakpi charikushpami paypak ishkay kuyanakup wawakuna kashkataka riksirka.

Paypak wawakuna kashkata yachakchayashpaka ashkata piñarishpami mana kiwirishpalla kamachirka, wañuchichik chaypak washaka paykunapak shunkuta anchuchichik ñukanchik hatun Wirakuchaman kamarinkapak nirkami, chayta uyashpami kay ishkay llamitakunaka ashka llakinayta wakarirkakuna, shinapash imashina kamachishka shinami paktachirkakuna, chaymanta pachami shuk nishka shimi tiyan; kunan puncha llamitakunaka mana shuktak yanka wiwakuna shinallachu, ashtawanpash paykunaka ñukanchik wawki paninkunami, shinallatak paykunapak ñawi rikuytash runakunapak

shina sumaklla rikuytami charin.

Ña wañuchishka washaka, kay ishkay kuytzakunapak hatun samaykunaka Hanan Pacha Wirakuchapak kuchumanmi chaska mayuta katishpa rirkakuna.

Shinaka kay ishkay kuyanakup kuytzakunataka kunan punchakuna kamami tutakunapika hanan pacha hatun chaska mayupi rikuy tukunchik, paykuna chayana kashkaman manarak chayashkakunachu.

Paypak wawakuna wañushka washaka, Manko Kapak yayapash ashkata llakirishpami Wirakuchapak kuchuman katishpa rirka, Hanan pachaman apak ñanpi chaskakunata tarpushpa tiyakun, paypay hatun samaytaka kunan punchakunakamami chaska mayupi llamakunapak washapi rikuy tukunchik.

Kay willayka kunanka ñukanchiktami apan imashina kay chaskakancha nishkata hamuktanaman. Chashnami chikan chikan kimirishka kamukunapash willan, imashina ñukanchik nawpa yayakuna hanan pachata rikushpa yacharkakuna tarpuna, tamyana, usyana, kasana punchakuna shamunaman tapash. Kunanka kay kipa willaypika chaymanta ashata rikushunchik:

3. Yakanata imashina hawa pacha chashka mayupak chawpipi rikurin

Ñukanchik llama michikkunapakka chaskakunapak chawpipi chay hatun yana puyu tiyakka, chaskakancha nishka shutimi kan, kaykunaka wiwakuna shinami rikurin. Ñukanchik runakunapakka tukuy imalla allpa pachapi tiyakmi hawa pachapi tiyana karka, shinallatak tukuy imalla hawa pachapi rikurikmi allpa pachapi tiyana karka. Ñukanchik allpa mamapi tiyak llamakuna hawa pacha chaska mayupimi rikurik kashkataka chashnami hamuktaytukunchik.

Ña nishka shina, kay chaskakancha nishkaka chikan chikan wiwakuna shinami rikurin, chay hantun chaskakanchakunata kamachikka chakanami shutimi kan, kay chaskakapak washapimi llamapak, atupapak, ham-

patupak, amarupak, yutupak, kuchapak, runa paypak rikrakuna hawata paskashka chaskakanchakunami tiyakun. Ashtawanpash kunan punchakunaka kay chaskakanchakunaka achiklla tutakunapika rikuyumi tukunchik (Vallejo 2008:20).

Llamapak chaskakanchaka paypak wawantimki chakana ukunikllapi rikurin. Kay chaskakanchakunaka kunanka ñukanchik llama michikkuna imashina paykunapak wiwakunata wiñachinamanta, mirachinamanta, chikan chikan ruraykunamantapashmi yachachin.

Yakana, llamakunapak hatun samay nishanin, kay allpa mamapi kawsak wiwakunaman kawsayta kuk. Hawa pachapi tukuylla ima tiyakkunata yachakkuna willashpaka ninmi, llamapak chaskakanchaka chakana washapimi tiyakun, paypay ñawikunaka Alfa shinallatak Beta Centauro nishka chaskakunami. Wayru killapak ishkay chunka pusak tutaka, kay chaskakunaka ashakatami sikiyankuna, shinami, ñukanchik llama michikunapak rikuyupika chay llamaka hanan pachamantaka chinkarin, chashnami paykunapay willaypika nin, kay hawa pacha llamaka allpa mamamanmi uriyashka, mama kuchakunamanta, hatun mayukunamanta yakukunata upyankapak, kay pachataka yaku millpuyumanta kishpichiwanpak (Tavera 2001).

Chaypak washka tikrallatakmi hawa pachallapitak rikurin, kunanka kay tukuy yaku upyashkatami paypak wawaman chuchuchinka, paypak wawa chuchushpaka ashkatami ishpanka, chay ishpa kay pachaman tamyashinami ñukanchik allpakunata kutinllatak pukuchinkapak urmanka.

Kay llamapak chaskakancha yanalla rikurishkamantami, yana millmata charik llamakunaka, ñukanchik hatun apukunaman kunpitaywan chayanapak, ashka minishitishka karkakuna. Shinallatak shutak willaykunapashmi tiyan, ashtawanpash chay llama chaska mayumanta chinkarishpaka, kay allpa mama pukyu yakukunatami up-

yanaman shamun, ña upyankapakka chay llamaka shuk runapak hawapimi tiyarik, chay runaka ashka alli washatami hapik karka. Chay runapak hawapi tiyanka kamaka, shuktak runakunaka ashka millmatami chay llamamantaka llukchikkuna karka. Ña kayantik pakaripika, chay millmakunaka ashtawanpash yanalla, killulla, kiwalla, ankalla, yurakllami rikurik, pipash mana llamata charikka, chay punchallatakmi rantinaman utkashpa rina karka shuk kari shinallatak shuk warmi llamata. Kay ishkay llamamantallami waranka waranka llamakuna mirarik karka (Vallejo 2008:21).

Shinallatak, chay llama millmata llukchishkapimi ashkata yupaychashpa, ima hayakunatapash runakunaka kuk karkakuna, paykunapak llamakuna ashkata mirarichun nishpa.

Hawaman nishka shina, ñunchik runakunaka kay pachapi imalla rikushkatami hawa pachapi rikukkuna karka, chaymantami kay hawa chaskakanchapi rikurik llamataka kay allpa pachapipash rikuchikkuna, shinami kay Tamboqhsanishka urkupi ollantaytambo – Perú mama llak imapika, shuk hatun mama llama paypak wawata kuyashpa tiyakukta rurarkakuna.

Kay wasika shuk hatun chaskakanchakunata rikunapakmi wasichirkakuna, shinami ñukanchik ñawpa yayakuna ñukanchik kawsaytaka wiñachirkakuna.

4. Ñukanchik llamakunata rurayta kamashka wiñay kawsay kallariipi

Ashka killakkuna, shinallatak shuktak shuktak yachakkunami willankuna, ñukanchik ñawpa ayllukunapakka kay camélidos nishka wiwakunaka, allita wiñachikpika, paykunaka aychata, ñuñuta, karata, millmatapashmi kararkakuna. Chaymantami ñukanchik ñawpa yayakunakunaka kay wiwakunataka uyway kallariirkakuna.

Ñuwa wiñay kawsay kallariipika, sumak ruraykunatami llama hawa rurashkakuna, kay camélidos andinos nishka wiwakunaka

ñami tiyarka 20.000 – 10.000 a.C. kipa watakunapika washan washan shutak yachay rurashkakunawanmi kay wiwakunaka rikurishpa katimun. Ña Perú llakta imapika 7.000 – 5.500 a.C. ñami kay camélidos nishka wiwakunamantaka aychata, millmata, paykunapak karata hapikkunakarka (Solís 2006:26).

5.500 – 4.200 a.C watakuna imapika ashtawanmi kay wiwakunataka wiñachishka rikurin, shinami kay wiwakunataka ña runakunaka paykunapak makipi wiñachi kallarithkanka chayka hamuktanchik (Solís 2006:28).

Ñuwpa llaktakuna imapika Tiwanaku, Paracas, Nazca, Chimús, Chibchas runakunaka, ñami millmatapash shinallatak aychatapash katushka rantishka karkakuna. Ña mana kikinkuna mikunapakllachu lluchikkuna karka. Ashtawankarin millmakunawan munanay maki ruranakunapashmi tiyarka. Chashnami kay wiwakunaka hatunta ñukanchik ñawpa yaya mamakunataka yanapakkunakarka, chikan chikan yachay kamukunapash kaytakami willan. Chaymantami, kay ñukanchik ñawpa kawsaypika kay wiwakunashinata rurashkakuna, hatun apukunaman yupaychankapak kay wiwakuna mirarishkamanta. Kunan punchakunaka kay ruraykunaka chikan chikan rikuchina wasikuna shuktak shutak llaktakunapi tiyakun. Kay maki rurashkakunaka, kuripi, killu allpapi, kaspipi, plata shinallatak cinabrio nishkapi-pashmi tiyankuna.

Shinallatak shuktak maki ruraykunatapash rurarkakunami, patakirikunapipash killkakakuna killkarkakuna, millmawan chikak chikan churanakunatapash awarkakuna. Kaykunami ñukanchiktaka imashina ñukanchik ñawpa yayakuna ashkata kay wiwakunata kuyashkamanta hamuktachin. Shinami kay maki rurashkakunaka ñuwpa-papika allpa mamata, shuktak apukunatapash yupaychankapak tiyak karka, kay apukuna kunuktapash, chiritapash, tamyatapash kay wiwakunata sumakta wiñachun kushkamanta. Kay maki rurayka ashtawanpash allpa mamapi

pampashkami kak, kaymantami yachakunata rurakkuna llukchishpa, chikan chikan llakta rikuna wasikunapi churashka.

Shinapash kaykamaka imashina kay wiwakuna shuktak llaktakunapi wiñashkamantami rimashkanchik, kunanka ñukanchik Ecuador mama llaktapi imashina yachakunata rurashkamantami willani.

Ecuador mama llaktapi maki rurashkakunata hapishkakunaka, kunan punchapika kay Museo Nacional del Banco Central del Ecuador nishka rikuna wasipi, shinallatak Reserva Arqueológica nishka pipashmi tiyakun. Shinami kaykunata rikuy tukunchik:

Kay wiwakunapak tullukunapi sumaklla rurashkakunatapashmi chikan chikan llaktakunapi hapishkakuna Ecuador mama llakta ukupi, chashnami rikuchin: awanapak imahaykakuna – Inkakuna rurashka churanakuna, cucharakuna, tuksinakuna, tukanakunapash. Kay ruraykunaka ashtawanmi tiyan, kaypika pichillatami willanchik. (Guamán 2010:19-99)

5. Ñukanchik camelidos andinos wiwakunata Imallapi minishtinchik

Ñukanchik llamakunaka ñawpa punchakunamantami ashka kuyashka kashkakuna, ñukanchik ayllukunaka, kay wiwakuna tukuyta kuk kashkamantami charishkakuna, kay wiwakunaka allitapash, mana allitapash willakkunami kashka. Chashnami kay wiwakunataka ashka llama michikkunaka charin aychapay, millmapak, ismata tantashpa tarpuykunapi tarpuykunapi churankapakpash, shinallatak runapak unkyunata hanpichunpashmi charinkuna. Shuk llamitata wasipi charikpika mana ima tukunkachu payta michikkunaka ninmi, ashtawanpash tukuyumi alli rinka, sumak punchakunapash chayamunkami nishpami yachak ayllukunaka willankuna. Chaymantami ayllukunaka tukuy llamamanta llukshishkami hampi nishpa ninkuna.

Kunan punchapika, shuk runa llaki unkyunata charikpika, yachakkuna mana kam-

pishanikpika, kay runaka chay wawa llamakuna shullurishkatami allpa mamaman karankuna, pay supaywan rimachun kay runapak aycha alli tukuchun. Chaymantami chikan chikan llamamanta shamukkunataka runaka kushikushpa hapin. Llamapak yawarta kunukllata upyapika ñukanchik shaykushka aychamanmi ashtawan sinchita kun. Paypak chakikunaka runataka pay shina purinatami yachachin, alli ñanpi purishpa allikunata rurashpa, tukuylla ayllukunata yanapashpa kawsachun (Guaman 2010:171-174).

Paypak shunku shinallatak shullurishka wawakunataka allpamamamanmi karanakarka, ama ñukanchik tarpushkakunapi casa shinallatak shutak llakikunapash shamuchun, ñukanchik murukunapash sumakllata pukuchun, ñukanchik llaktakuna ama yarikimanta llakita apachun. Paykunapak ishpapash hampi yurakunawan chakrushpa yanushpa armakpika, chiri unkuykunatami anchuchin, tullu nanaykunatapash allichinmi.

Paykunapak millmapash ñukanchik rirrinkuna mana uyakuktami allichin, kay millmaka kunuklla kashkamantami chay chiri huntashkakunata llukchin. Ashtawanpash llamamanta tukuy llukshishkakunaka imapash mana yankacku kan, kay wiwakunapak ismakunapash ñukanchik allpa mamapi churakpika sumaktami wakaychin, murukunapash, kiwakunapash sumaktami wiñan. Ashtawankarin urkukuna imapi kay wiwakunata wiñachikpika sumaktami allichin, chashnami maypi yaku wacharikun urkukunapi churakpika, kay urk alli tukushpaka ashka yakuta chari tukunchik. Kay ismataka shuktak hampikunawan chakrushpa wasipi kushnichikpika chay mana alli ruraymantapashmi wakaykichin. Ishpakunapash tullunanayta charikkunapaka, kunuklla ishpata may nanakunpi churakpika sumaktami allyachin.

Kay wiwakunapak wirapash ñukanchik gripe nishka unkuywak kakpipash allyachinmi, ñukanchik washa nanaykunatapash alli-

chinmi. Shinallatak wirata kunukyachishpa hampi tukunchikmi kay wiwakunallatatak paykuna karacha unkuywa kakpipash.

Tullukunapash chiri unkuykunatami hampin, chaypakka tullukunata yanushpa chay yakuwan armakpika, nanaykunataka pichiyachinmi.

Ashtawanpash kunan punchakuna imaka kay wiwakunaka, unkuklla wacharishka wawakunapakmi alli nishpa yachakkunaka nin, paykunaka sumaklla wiwakuna kashkamanta, sumak samayta kun, chayta chaskishpaka kay wawakunaka alli kawsaytami hapinkakuna.

6. Wakarpañakuna

Kay wakarpañakunamanta willashpaka, Inkakunapak pachakunapika llamakunatami wañuchishpa ñukanchik hatun apukunaman paykuna tukuy allikunata kushkamanta yuypaychanhik nishpami karakkuna karka. Kay hatun apukunaka Tayta Inti, Mama Killa, Yaya Illak, shinallatak Wirakuchami karka. Ashtawanpash Inkakunapak ñuwpakawsakkunapash kay karaykunataka ñami rurakkunakarka (Solís 2006:35,439).

Kay karaykunataka ashka allitami rurakkunakarka, chaypakka tawka llamakunata shinallatak chikan chikan tullpukunami wañuchishka karka, chaypakka chay kanlla llamakunaka sumakta wakaychishkami wiñarkakuna, apukunaman karankapakka alli llamakunallatami kuna karka. Kay wiwakunaka ashkata akllashkami wiñarkakuna, shuk tullpukunallami charina karka ashtawankarin yurak mana kashpaka yana wiwakunallami kana karka.

Kurikancha ima pikarin, Tayta Intiman punchantami shuk llamata karak karka, kay llamaka yurakmi karka, kay tullpukunaka chuya kashkamanta hanan pacha kuchuman chayachikmi karka. Ashtawanpash mana kawsak wiwakunallachu kay karaykunapakka karka, kuripi, killu allpapi, kaspipi rurashka llamakunatapashmi karakkuna karka.

Hatun pushakkuna wañukpipash kay ñuwpapachakunapika, shuktak kawsaymanmirinkuna nishpami paypak pampashka ukupika ashka karaykunawan kachak, maypika kawsak llamakunawan, mana kashpaka kay llama aychakunata sumakta allichikawanmi pampak.

Supaykuna ama millaykunata rurachunpash, ñukanchik ñuwpayayakunaka shuk yana llamatami wañuchik karka, kutin hatun mama kuchapak apuman karankapakka, shuk ushpa llamatami wañuchik karka. Ashka murukuna wiñachunka allpa mamamanmi llamakunapak millmawan rurashka churanakunata karak karka, mushuk watapash shinallatak sumak murukunata pukuchichun nishpa.

Inkakuna sawarina punchapash hatun tayta intipak wasipika, llamakunami wañuchishka karayka, Inka Yayaka Tayta Intitami kayak karka paypak warmita kuchun nishpa, chaypak washami ña ñustata rikunaman rik karka. Ñustaka hantun inkapak ñuwpakpi ñarikurishpaka, sumak churanakunata churashkami llukshik. Ña tukuy sawarishaka washaka Tayti Intimanka ashka aswata, shinallatak ishkay yurak llamata wañuchishpami karak karka (Bernand 1988:65).

Ashtawanpash ña español ayllukuna chaya-mukpika, kay hantun apukunaman, shinallatak wakakunaman karaykunaka ashkatami chakrurirkakuna, español ayllukuna paykunapak apunchikta mañana wasikunapimi llama yawarta paykunapak kawsay sinchiyachun nishpa shitakkuna karka. Manarak español ayllukuna shamukpika sumaktami llamakunataka ñukanchik ñuwpayayakunawan wiñarkakuna, chikan chikan tullpu llamakunapash shuktak shuktakpi shinkan-chishkami karka. Ashtawanpash, ña español ayllukuna chayamukpika kay wiwakunaka ashkata chakrurishpami llakitukuk (Bonavia 1996:255).

Kay llamakunata wañuchinapakka kay tumi nishka tuksinawanmi wañuchik karka, kay tumi nishkaka hanan pachawan shinallatak kay pachawanmi tantachin nishpami

yuyakkuna karka, payka wiwakunata wañuchinapakllami minishtishka karaka. Kay wiwakunaka hantun apuman karanapakllami karka. Shinaka kay tumiwan wiwakunata wañuchikpika, wiwapak hatun samyka hanan pachaman hatun Wirakuchapak kuchumanmi chayak karka.

Llamakunata hatun apuman karanamanta willaykuna kaykunami:

Pawkar killapika, maypimi Tayta Intitita yupaychana kanllapimi wilancha nishka raymita rurak karka, kay killaka ishkay tullpu sumak wawa llamatami wañuchik karka, tukuy tantanakushkakunatami paypak yawarwanka hampirichun nishpa shitak karka, asha yawartaka wasikunamanmi paykunapak wawakunapak ñawipi churankapak apakkuna karka, shinallatak wasi llukshina punkukunapipashmi churakkuna karka.

Raymi killapika, Sapainkami kay inti raymi punchataka pushak karka, chaypika llamakunatami wañuchik karka, paykunapak aychataka wasikunapimi rupachik karka, chay kushni llukshishpa tukuy ayllukunata hapichun. Shinallatak kay rupak tullpata apashpami, tayta intipak wasipi hapichik karka tukuy ayllukuna alli kawsayta charichun, chay ninaka tutay punchami wata huntata rupak karka. Kay raymipika ashka yurak llamakunatapashmi wañuchik karka, chaypika shuk Yachakmi paykunapak wiksata pas-kashpa imashina chay pachakuna kanamanta rikuk karka, (Espinoza 1987:329).

Shuk mushuk Inkata shutichinapakka shuk llamata wañuchishpami, paypak shunkuta llukchik karka, chay vena watumantami pukuk karka, alli punchakuna mana kashpaka mana alli punchakuna shamunata rikunkapak.

Sitwa killapika, yawar tullpu shina patzak llamakunatami wañuchik karka, tarpuykuna alli llukshichun.

Karway killamanta kallarishpaka kuski killakamaka shuktak patzak llamakunatami sarakuna allita pukuchun nishpa wañuchik

karka.

Wayru killapika, patzak yurak llamakunata allí kay wiwakuna mirachun nishpa wañuchik karka. Shinallatak kay killapika wakakunaman karankapakpash kay llamakunatami wañuchik karka. Wañushkunatapash kay wiwakunapak yawarwanmi armachikuna karka. Aychakunataka yanushpami raymikunaman shamuk ayllukunaman karak karka.

Kapak killapika, kapak raymitami rurakuna karka, kay raymika Sapay Inkapak kashkamantami killa huntata rurakuna karka, kaypika chay ceremonia de iniciación nishkatami rurakuna karka uchilla wamprakuna ña kuytzakuna tukukpi. Ashtawankarin kay kuytzakunataka rinrinkunatapash hatuntami huluk karaka, ayuno nishkatapash paktachikkuna karka. Kay kuytzakunaka paykunapak wasi ayllukunantikmi llamakunata wañuchishpa paypak yawarwan shitarik karka, millmakunatapash huchashpaka chawatapash shinallatak yanushkatapashmi mikukkuna karka.

Kunan punchakunapipash, ñukanchik allpa mamata yupaychankapakka llamakunatami wañuchin, kay ruraykunaka Bolivia mama llaktapi, Perú mama llaktapi, shinallatak asha ashka Chili mama llaktapipashmi tiyan. Paykunaka kay wiwakuna sumakta mirachun, tarpuykunapash allí wiñachun, shinallatak ña tantanalla murukunapash ama ima tukuchunmi kay karaykunataka chikan chikan apukunaman ruran.

Ecaudor mama llaktapika, kay karaykunapash asha ashami tikramushka, shinami Cotopaxi markapi kawsak ayllukuna imaka kay ruraykunataka kutinllatak ruray kallarishkakuna. Ashtawankarin, paykunaka chay kutinllatak tikrachimushka wiwakuna sumakta mirarichunmi sumak raymikunata ruran.

7. Camelidos wiwakunapak wiñay kawsaymanta willashka

Kay camélidos andinos nishka wiwaku-

naka Inkakunapak pachakunapimi hatunta wiñashpa mirarirkakuna, shinami kay wiwakuna kay hatun Inkakunapak kawsayta rikuchik shina riksishka karka, paykunata charika shuk manchanayak sinchi kashkatami rikuchik. Kay wiwakunaka inkakunapak punchapika aychata mikunapak kuk karka, millmata churanakunata ruranapak, ismata allpakunata pukuchinapak shinallatak yantashina rupachinapakpash, ashtawankarin llamakunaka kipikunata aparinkapak minishtirikmi karka, shinallatak apukunaman yupaychashpa karanapakpash (Guaman 2010:102).

Kay camelidos nishka wikakunaka, inkakunapak punchapika allí sumakta wiñachishkatami karkakuna, allí kallarikunawanmi llama michikkunaka wakaychirkakuna.

Llama michikunaka inkakunapak ukupika, paykunami kay wiwakunataka wiñachinata, akllanata, mirachinata, hampinata, kay wiwakunamanta llukshishkakunata imashina maki ruraykunata ruranata, maypi kiwakunata tarpunata, mayllapi kay wiwakunata wiñachina nikikunataka kuk karkakuna. Paykunaka mana yanka runakunachu karka, hatun Sapay Inka akllashkami karkakuna, chaypakka sawarishka runakuna, ima mana allita rurakuna, paykunapak kawsaytapash wichayman apakmi kana karka.

Kay wiwakunaka yupashka shinallatak killkashkakunami karka, chaypakka shuk hatun raymitami rurakuna, sasi killapimi ña millmata utushka washa, tukuy wiwakunata yupakkuna karka, mashna wiwakuna apukunaman karanapak shinallatak mashnatak chay Inka mama llaktapak kashkata. Kay raymikunapi sakirik wiwakuna sumaktami mirana karka.

Chay yupaykuna shinallatak killkaykunatapash kipukunapimi churakuna karka, kaykunami kay llamakuna mirashka, mana kashpaka kuruyashkatapash willak karka. Kipukunapi llama mirashka llukshipika, chay llama michikkunaka ashkakunawan yupaychashkami kak, mikunakunawan,

churanakunawan, wawakunata ña charitukuk wiwakunawanpash. Shinallatak kay wiwakuna kipupi kuruyashka rikurikpika ashtawanpash kay llama michikkunataka ashtatami makakkuna. Chashna shinami kay wiwakunaka español ayllukuna shamuna ñawpa punchakunapakllami ashka waranka warankakuna mirarirkakuna, kayka mana llullachu kan, ashtawanpash, chay ashka warankakuna inkakunapak mama llaktapi kawsakkunami llamamanta shinallatak alpacamanta tukuy imallata hapishpa kawsakkuna karka.

Kay punchakunapika llamata, shinallatak alpacata mana charikkunaka kuyayllatami llakita apakkuna, paykunaka ima millmata mana charishpaka mana ima maki ruraykunatapash ushay tukukchu, chaywankari ashtawanpash imashina mana kunuk llakta murukunatapash kamari tukukchu. Shinallatak paykuna purapash aswatapash, cocatapash, saratapash, churanakunatapash, shutak imalla kawsanapak minishtishkakunatapash mana kamari tukukchu.

Shinami chikan chikan ayllukunaka hatun Sapay Inka kushka wiwakunata wiñachina karka, ama yarikita, yakunayta, churana illayta llakita apankapak. Chaymantami kay wiwakunaka sumakta wakaychishka waranka warankata mirarkakuna, paykunaka allita hampishka, mama killata rikushpa wiñachishkakunami karka.

Kay punchakunapika sawarishpami imata charinatapash hapina karka, kullasuyullapimi ña kuytzakunaka manarak sawarishpa alpaca shinallatak lllamatapash paykuna wiñachinkapak hapikkuna karka. Wawakuna imami ña ishkay kimsa watata charishpaka chay uma akchata utuy raymipika ashka kunpitaykunata hapikkuna karka, kaykunaka karkami shuk alpaca mana kashpaka shuk llama, sawarikipash paykunapak ayllukunami chashna shina karaykunatallatak kuk karka.

Sapay Inkapakka llamakunaka shuk hatun rikuchina shinami kak, chashnami Inka

tukuk punchaka mushuk Inkamanka paypak ayllukunaka shuk sumak napatami karakkuna. Kay napaka shuk sumak yurak llamami kak, payka paypak washapika sumak maki rurashka apararishka, coral zarcillo aparishka, mana hawalla allichishka llamami kak. Payka kay Inkapakka shuk wakaychik shinami purik, ña Sapay Inka maylla llaktakunaman llukshikpika paymi puntashpa llukshik. Shinallatak kay inkakunapakka llamakuna shuk hatun charikunata charishka shinami kak, chashnami shuk makanakuk runa maypi makanakuykunata mishashpa tikrapika shuk uchilla kanlla llamata pay wiñachichun kumpitak.

Kay inkakunapak mama llakta imaka, mayllapimi llamakuna tiyan, chaytami katik karka, maylla llaktakunaman ña inkakuna chayashpaka ñami llamakunata churakkuna. Shinami inkakunapak Tawantinsuyo llaktaka kunan Perú mama llaktapi kallari-shpaka kunan Colombia, Ecuador, Bolivia, Chili, Argentina llaktakunamanmi chayarka, chaywanka llamakunapash kay llaktakunallamantami mirashpa rirkakuna.

Inkakunaka hatun llamakunatami apakkuna karka, may shutak llaktaman makanakunaman chayankapakka, kay wiwakunami kipikunata aparishpa makanakuykunataka yanapak karaka, shinallatak kay makanakuk runakunata yariki hapikipash llamakunallatakmi mikukkuna karka.

Ramon Solís (Solís 2006:31-35) willashpaka ninmi, kay punchakunapika randipak randipak ashka minishtirimi karka, chaymantami shuk yuyak yaya mana paypak llamakunata wakaychi tukukpika shuktakkunami wakaychik karka, shinallatak shuk kusa illak warmipak llamakunatapash paypak ayllukunami wakaychikuna karka. Chashna ashka llamakunata wiñachishpaka yariki pachakuna chayamukpika shuk llamataka kimsa hani-ka sarawanmi kamarina karka, mana ashka murukuna pukuy punchakunaka shuk hani-kallawanmi kamarina karka.

Shinallatak kay llamakunataka mana hawalla

wañuchinallachu karka, mikunapak kashpa, mana kashpaka hatun apukunaman karana kashpapash, hatun Sapay Inkatami puntaka mañana karka kishpichita, ashtawankarin mana kishpichita mañashpalla shuk llama-ta wañuchikpika kay runaka wañuchishka-mi karka. Llamakunata wañuchishpapash kari wiwakunallatami wañuchina karka, warmikunataka ashkata mirachunmi sakik, Inkapak wiwakunatapash mana wañuchina-chuk kak, shinallatak hatun apukunaman ka-rana wiwakunatapash mana wañuchinachu karka. Kita wiwakunata wañuchispapash ashtawanka karikunallatami hapik, shinallatak yuyak warmi wiwakunatapash, unkushka wiwakunatapashmi chikanchik karka, kays-hukkunataka millmakunata utushpallami ka-charikkuna.

Maykan wiwakuna karacha unkuywan karpika, allapata ukuta utkushpami pampak, mana wañuchishpa mikunachu karka, chash-nami kayshuk wiwakunata ama chay unkuy hapichun wakaychik.

Siglo XVI watakunapika, español aylluku-na chayamushpaka, ñukanchik wiwaku-nata rikushpaka, paykuna charishka oveja shinami nishpa yuyarkakuna. Paykunaka españaman killkaykunata kachaspaka kay wiwakuna imashina kashkamantami wi-llarkakuna, imalla tullpukuna kashkata, ha-tunkuna, uchillakuna, imashina kay llaktapi kawsak runakunaka kay wiwakunapak mill-mata hapishpa rikuna churanakunata ruras-hkamnatapash. Ashtawankarin kunan alpaca nishka wiwata rikushpaka sumak mishki mi-llmata charishkamantami mancharirkakuna.

Kipa punchakunataka, Sebastian de Benal-cazar kituman yaykushpaka ashka llama-kunatami wañuchi kallarirka, paykunapak uma ñutkuta shinallatak kunka tullu aytapash mikunkapak. Ashka kamukunami wi-llan, ñukanchik llamakunataka paykunapak shunkuta mikunkapak ashka mishki kashka-mantapashmi wañuchirkakuna, chay kays-huk aychakunataka shitakkunami karka, chashnashpami waranka waranka llama-kunata tukuchirka. Chimborazo marka ima-

pika, Diego Ortegón chayamushpaka chay hatun razu urku kuchupi purikuk tukuy wi-wakunatami wañuchinaman kacharka.

Hawaman nishka shina kay wiwakunaka apukunaman alli sumak kawsayta kuchun karashkakunami karka. Ashtawanpash es-pañol ayllukuna shamushpaka kay rurayka nama allichu nishpami, ñukanchik aylluku-nataka paykunapak llamakunata kichuk.

Chay kita wiwakunatapash, paykunapak allkunawan katishpami waranka warankaku-nata wañuchirkakuna. Kipa watakunataka chay sakirik wiwakunaka ashka mushuk unkuykunawanmi wañuk, ashtawanpash kay mushuk unkuykunaka español ayllukuna apamushka wiwakunawanmi chayamura, chay unkuyka karacha unkuyumi karka.

Ashtawankarin ashka llamakunataka es-pañol ayllukuna urkukunata allay kalla-rishpami, chaymanta llukchiska munay rumikunata apachikpimi shutak waranka warankakunaka wañurka, kay rumikunaka ashka sinchimi karka, llamakunaka mana kay aparikunapakka karkachu, chaymantami manchanayak wañurkakuna.

Ña 1582 watakuna imapika mana ashtawan llamakunaka tiyarkachu, chay kamukunata killkakkunapak pankakunapipash ña mana rikurinkunachu, español ayllukuna shamushpaka 90% camélidos nishka wiwakunatami chinkarirka, sumak yakuyuk allpakunapika chikan chikan paykuna apamushka mus-huk wiwakunatami churarka, ashtawanpash ñukanchik alpaca, llamakunataka hawa urku kuchukunamanmi kacharka, maypimi ashka chiri tiyanman.

Kipa watakunapika, ñukanchik kipa wiñay runakunaka llamakunata wiñachinataka as-hkatami mancharkakuna, ashtawanpash es-pañol ayllukuna shamushpaka ashkatami runakunataka kashna nishpa manchachirka (kay wiwakunataka mana charinachu payku-na supaypak wiwakunami nishpa, kay wi-wakunapak shukashkakunapash unkuykuna-tami kun nishpa).

Chashnapash kay pichi watakunallatami ñukanchik Ecuador mama llakta imamanka kutanllatak ñukanchik wiwakunaka tikras-hka, kunanka ña hawaman willashka shina ñami pichi pichi mirarikunkuna.

ashta llankana kanchik ñukanchik ayllu llak-takunawan, paykunawan tantalla tukuylla wichayman wiñashpa rinkapak.

TUKUCHIK SHIMIKUNA

Ñukanchik runapak kawsayka ñawpa pachakunapi ashka llakita apashkamantami pichi pichi waywarishpa katishka, shinapash kunan punchakunaka ashka ayllukunami chikan chinkan llaktakunamanta kiwiri-nakushpa llankamushka ñukanchik kawsaykunata sinchiyachinkapak nishpa, chashnapash ñukanchik llakta ukupi kawsakunaka ñukanchik kawsaymanta rimanataka ashkatami pinkanachinkuna, chaymantami tukuy yachayta shinallatak killkayta rurakkunaka ashkata llankana kanchik paykunawan, paykunapak yuyaykunata, yachaynata hapishkata tikrachinami kanchik, mana ashtawan hatun chachana wasikunallapichu sakirina kan, maymanta kay willaykuna shamun chayllamtak tikrana kan, ñukanchik kawsay wichayman wiñachunka. Shinallatak ñukanchik llakta ukupi kawsak ayllukunapash, sinchi sinchitami shayarina kanchik, ñukank kawsay wichayman richunka.

Kay willayka shuk pichi shinallami ñukanchik kawsaymanta rikukpika, shinapash ñukanchik kay llamakuna alpacakunata ña wiñachik ayllukunaka, pichi pichimi ñukanchik yachaykunata, shinallatak ñukanchik yuyaykunata tikrachimukunkuna, chaywanka ashka allimi ñukanchik kay puncha kuytzakunapakka, shinllatak wawakunapash kay yachakunata hapishpa, kipa punchakunapak ñukanchik kawsayta wichayman apachun.

Tukuykunami yuyarina kanchik, imashina ñukanchik kawsayta apakushkata, kipa punchapak ñukanchik yuyaykuna, yachaykuna tiyachun nishpaka, kunan punchakunami

KIMIRISHKA KAMUKUNA

- Bernand, C. (1988). *Les Incas Peuple du soleil*. París, Francia: Gallimard
- Bonavia, D. (1996). *Los camélidos sudamericanos, una introducción a su estudio*. Lima, Perú: IFEA Instituto Francés de Estudios Andinos, UPCH Conservación Internacional.
- Espinoza, W. (1987). *Los Incas, economía sociedad y estado en la era del Tawantinsuyo*. Cusco, Perú: Amaru Ediciones.
- Guamán, Y. (2010). *El renacer de la reina andina*. Riobamba, Ecuador: Cooperación Técnica Belga Ecuador, Asociación Ahuana.
- Sanaguano, P., Guamán, Y. (2015). *La mirada amorosa de las llamas*, Riobamba, Ecuador: Asociación Ahuana.
- Solís, R. (2006). *Producción de camélidos sudamericanos*. Cerro de Pasco, Perú. Edición del Autor.
- Tavera, L. (2001). *Arqueología Perú*. Recuperado de: <http://www.arqueologiadelperu.com.ar/yacana.htm>
- Vallejo, A. (2008). *Las constelaciones de la vía láctea en la visión de los quechuas y los usos del espacio-tiempo sur andino*. Recuperado de: <http://www.alberdi.de/Vialacque060208.pdf>

